

המניעים האידיאולוגיים בהתהוותה של הקבוצה
בימי העלייה השנייה

רפאל פרנקל

משתתפים בדיון: ברוך בן-אברם
הנרי ניר

הדיון התקיים בירושלים בכ"ו באייר תשל"ט (23.5.1979)

המניעים האידיאולוגיים בהתהוותה של הקבוצה בימי העלייה השנייה¹

רפאל פרנקל

דרך התהוותם של הקבוצה והקיבוץ כצורת-חיים עוררה עניין כבר מראשית דרכם. מקובל לחשוב שהם צמחו מנסיבות התקופה בלבד, 'נוצרו מן החיים', וכך גרסו גם מייסדי הקבוצה הראשונה, דגניה.

אך חקר תולדות קבוצה זו, על רקע תקופתה ותוך השוואתה לקבוצות אחרות, מראה שמייסדי דגניה הצליחו לכונן את יישוב-הקבע השיתופי הראשון בארץ-ישראל כיוון שפעלו מתוך מחשבה תחילה, ויצירת יישוב כזה היתה להם – ולפחות למנהיגם הרוחני יוסף בוסל – למטרה ולייעוד בחיים. כדי להבין את ייחודה של דגניה נסקור תחילה בקצרה את קורות קבוצות העלייה השנייה בכללותן.

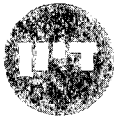
קומונות צרכניות ונסיוניות יזומים להקמת יישובים שיתופיים

פעילי העלייה השנייה, על שני פלגיהם הפוליטיים – 'פועלי-ציון' ו'הפועל הצעיר', ראו אמנם כראשית דרכם בארץ כתפקידם 'כיבוש העבודה' במושבות הוותיקות וראו בעין לא יפה כל התיישבות – 'התאכרות', בלשון התקופה. אולם הגישות הפוליטיות והחברתיות שרווחו בעולם בתקופה זו יצרו אווירה אוהדת לנסיונות של שיתוף, וכימי העלייה השנייה אנו שומעים על קבוצות שיתופיות שונות.

מצד אחד ידועים לנו כמה מקרים שפועלים חיו בקומונות צרכניות במושבות ובערים – שכרו במשותף חדר ואת משכורתם הדלה הכניסו לקופה משותפת. קומונות של סטאטים התקיימו בירושלים, ושל פועלים חקלאיים בפתח-תקוה. הן נזכרו לעתים כאשר ותיקי העלייה השנייה רצו להראות מאוחר יותר שהיו חברים בקבוצות הראשונות. אך אין התייחסות לקומונות אלה בכתובים הרבים בני אותו הזמן, ונראה שאין לייחס להן משמעות היסטורית מיוחדת. אך ידועים לנו, לפחות, שלושה נסיונות יזומים להקים יישובי-קבע שיתופיים:

א. ה'קולקטיב' בסג'רה (1907-1908) הוקם ביוזמתה של מניה שוחט ששאפה להכין את הדרך לייסוד יישוב שיתופי בחורן. הקולקטיב התקיים שנה אחת בלבד ואנשיה עברו לאחר-מכן לענייני שמירה והיו בין מקימי ארגון 'השומר'. נסיונו של חוג זה להקים קומונה ארצית של פועלים 'לגיון העבודה' (1909-1910), נכשל אף הוא. אבל יש להדגיש שהקולקטיב בסג'רה

¹ הרצאה זו מושתתת על מחקר שפורסם בחלקו במאמר של המחבר: 'יוסף בוסל, הקומונה החדרתית והיווצרות הקבוצה', הציונות, ד (תשל"ו), עמ' 44-71.

היה קבוצת הפועלים הראשונה שקיבלה על עצמה אחריות לעבד שטח חקלאי; הצורה שעל-פיה אורגן הקולקטיב – קבוצה קבלנית שאנשיה קיבלו אמנם שכר חודשי, אבל היו אחראים לביצוע העבודה באורח עצמאי ולהתחלק ברווחים – היתה לדגם לכל שאר הקבוצות בארץ עד לסוף מלחמת-העולם הראשונה.

ב. את ה'קואופראטיב' במרחביה (1911) הקימה התנועה הציונית כדי ליישם תכנית תיאורחית שהותוותה על-ידי פראנץ אופנהיימר ליישוב שיתופי, ובו המשק היה משותף אך כל פועל קיבל משכורת לפי העבודה שהשקיע. ניסיון זה נכשל גם הוא, אך נתן לגיטימציה לעצם הרעיון של הקמת יישוב שיתופי בכספי הלאום.

ג. קבוצה שמנהיגיה היו יוסף טרומפלדור וצבי שץ, והיו חברי תנועה בחוף-לארץ שבכוונתה היה להקים יישובים קומוניסטיים בארץ-ישראל, קיבלו על עצמם את עיבוד הפלחה של חוות מגדל כ-1913-1914. הקבוצה נכשלה והתפרקה לפני תום שנתה במגדל, בעיקר מסיבות חברתיות.

שלושה נסיונות אלה נכשלו, ואלמלא מעשיהם של חוגים אחרים, היו נשארים כאפיזודות היסטוריות מעניינות בלבד.

קבוצות הפועלים של הזרם העיקרי בעלייה השנייה

בזמן שביהודה, מרכז העשייה של כל פועלי העלייה השנייה, עדיין ראו המפלגות ב'כיבוש העבודה' כמושכות את הדרך היחידה לפועל העברי – חיפשו כבר בגליל התחתון דרכים חדשות. פועלי הגליל הקימו ארגון על-מפלגתי 'החורש' שחיפש דרכים לשלב את הפועל בנעשה באיזור. תחילה עבדו כמושכות ובחוות והתאכזבו. המפנה בא על רקע שכיחת פועלים שפרצה בחוות כנרת בסתיו 1909, בעקבות העסקת פועלים ערבים בדיש הראשון בחווה זו – הראשונה של התנועה הציונית. קבוצה של שישה פועלים קיבלו על עצמם עיבוד אדמות אום-ג'וני בשנת 1909-1910 – שטח של חוות כנרת מעבר לירדן מזרחה. את הקבוצה הקים אליעזר שוחט, מזכיר 'החורש', והיא הורכבה מנציגים של כל חוגי הפועלים בגליל. היא עבדה לפי חוזה דומה לזה של הקולקטיב בסג'רה, ובסיכום שנת-עבודתה הצליחה להראות רווחים. בתום השנה התפזרו חבריה, אבל בעקבות הצלחתם קמו קבוצות רבות במגדל, בסג'רה, במרחביה, בבן-שמן, בכנרת ובעוד מקומות. 'הקבוצה' התקבלה כדרך אפשרית ואולי כדרך עיקרית להתארגנות פועלים, כפי שמעידים גם המאמרים שפורסמו כבר כ-1911 בידי ישראל גלעד,² רחל ינאית,³ יצחק בן-צבי⁴ ודוד בן-גוריון.⁵

2 י"ג, 'מכתב מהגליל התחתון', אחדות, ב (ט"ו באדר תרע"א), גליון 20-21, עמ' 23-25.

3 רחל ינאית, 'ועדי פועלים', שם, ב (כ"ב בכסליו תרע"א), גליון 32, עמ' 6-9.

4 אבנר, 'שאלות ההתישבות השיתופית', שם, ב (י"א בתמוז תרע"א), גליון 35, עמ' 1-6; שם, ב (י"ח בתמוז תרע"א), גליון 36, עמ' 5-8.

5 בן-גוריון, 'השנה החולפת בחיי הפועלים', שם, ב (כ"ט באלול תרע"א), גליון 47-48, עמ' 1-7.

קבוצות אלה קמו כפתרון לבעיית הפועלים שהתאכזבו מעבודתם במושבות ובחוות, ולא רצו ליהפך לאיכרים. אך 'קבוצות' אלה לא היו יישובים אלא קבוצות קבלניות – הם גם לא היו קבועות – ובדרך-כלל התארגנו כל שנה מחדש. ואמנם חיו חיי קומונה רק באורח חלקי ולצורך שעה.

הקומונה החדרתית ודגניה

כתום שנת 1909-1910, שבה עיבדה קבוצת 'החורש' את אדמות אוס-ג'וני, לקחה על עצמה קבוצה אחרת, 'הקומונה החדרתית' עיבוד אדמות אלה. היא היתה כמרוצת-השנים לדגניה, 'אם הקבוצות'. גרעין הקבוצה היו שלושה פועלים, שעלו יחד מן העיירה רומני באוקראינה בסוף 1907 ומראשית דרכם בארץ חיו כקומונה. השלושה היו בין הפועלים הראשונים בחוות כנרת ב-1908, ובשנה וחצי שעבדו בחווה התגבשה סביבם קבוצת פועלים גדולה יותר שהחלה לתכנן עתיד משותף. הועלתה אפשרות לעבד את אדמות אוס-ג'וני כבר בשנת 1909-1910, אך בעת השכיחה החליטו כנראה שלא היו מוכנים לכך, השאירו נציג אחד באוס-ג'וני ועברו לחיות לשנה בחדרה. כל אחד עבד אצל איכר אחר, והם ניהלו בית משותף – קומונה צרכנית. מחדרה עברו לאוס-ג'וני בסתיו 1910. הקבוצה החדשה באוס-ג'וני – 'החדרתית' – חתמה מדי שנה על חוזה חדש עם המשרד הארץ-ישראלי ולכאורה לא היתה שונה משאר הקבוצות של אותה תקופה. אולם היא היתה מיוחדת בכך שלא עברה לכיבושים חדשים, ונשארה במקום אחד מתוך מאמצים עזים להכות שורש וליצור דבר בר-קיימא.

דרכם מחדרה עד לייסודו של יישוב-קבע עצמאי לא היתה קלה – היתה נחוצה דביקות במטרה ועקשנות. אפשר להבחין בכמה נקודות-מפנה בדרכה של קבוצה זו, שבכל אחת מהן היה צורך בהכרעה. בכל הכרעה הורגשה ידו המכוונת של יוסף בוסל – הצעיר שבחבורה – שהיה למנהיגה הרוחני. בכל הכרעה משתקפת המטרה אליה שאף ובכל פעם, וכנראה שלא במקרה, הגיעו הדי הוויכוח אל העיתונות או לדיון פומבי. בעיני בוסל היתה לוויכוחים אלה חשיבות ציבורית, והיו למעשה לא על עתיד אוס-ג'וני ודגניה לבדן, אלא על עתיד היישוב כולו. יוסף בוסל עלה ב-1908 והגיע לכנרת בחורף אותה שנה. הוא היה, כנראה, הרוח החיה בהיווצרותה של הקומונה החדרתית. משה סמילנסקי, שנפגש עמו כרחובות עוד לפני עלייתו לגליל, העיד על שחלם כבר אז להקים יישוב שיתופי. סמילנסקי תיאר את פגישתם כמלים אלה:

... אף הוא אינו מאמין באפשרות ליצור החישובות גדולה בלי אמצעים קפיטליסטיים. ביאכר הזעיר אינו מאמין, ולא רק מפני האטיות שבשטה זו. העברי החדש לא יעמוד על צורות-חיים ישנות ולא יצטמצם בהן. הוא צריך לדבר-מה חדש, אשר יתן ספוק לא רק לדרישותיו החמריות, כי אם גם לרוחניות, לנפשיות... אנו צריכים למצוא סינתזה... לא אכר מנוצל, לא פועל מנוצל ואף לא עובד...

— מה, איפוא? ...

— קבוצה... חבר של פועלים... משק גדול — קפיטליסטי וכלי נצול...

הוא דבר הרבה על מחשבתו. ודבריו נעשו שוטפים ורעיונותיו מלאים. ה'ארטל' (חבורת

פועלים העובדים בשותפות) הרוסית היתה, כנראה, בשורש מחשבתו והשפיעה עליו הרבה.
 — ומה תהיה צורת החיים? ...
 — קומוניסטית...⁶

כדרכם מחדרה לאוס-ג'וני השתתפו כל אנשי הקבוצה בוועידה השישית של מפלגת הפועל הצעיר. הדיון נסוב על דרכים לפתור את בעיית הפועל במושבות — 'כיבוש העבודה' — אך אנשי הקומונה החדרתית הכריזו על הליכתם לאוס-ג'וני עוד לפני הגיעם למקום, כתחילה של דרך חדשה לא רק לעצמם אלא גם לפועל העברי וליישוב כולו. וכך הציג זאת בוסל:

... בכל האסיפות אנו דנים על השאלה: האם אפשר בתור פועל? ... עונים: אפשר ואפשר. אולם לדעתי אין המענה הזה צודק לא מצד הצורך ולא מצד היכולת. אין צורך כזה. האידיאל שלנו אינו צריך להיות לברוא פרולטריון קרקעי, כי אם לפתח אלמנט של עובדי אדמה... מובן שאין אני חושב ע"ד [על דבר] אותן שיטות של התאכרות בגליל — אני מדבר ע"ד שיטה שתתן כאמת חופש אינדיבידואלי לפועל ושגם לא יצטרך להשתמש בעבודתם של אחרים...⁷

מראשית ישיבתם בדגניה ביטאו הכתבות הרבות על המקום בעיתונות את הרגשת הייעוד של הקבוצה כמפלסת דרך וכיוצרת דפוסים חדשים:

... כולם ענין אחד היה לפניהם: להשתדל שהעבודה תכניס כמה שאפשר יותר, להראות בזה מופת חותך לדעתם האומרת כי שיטה של עבודה משותפת המסורה לרשות הפועלים היא השיטה היותר נכונה בעבודת הישוב שלנו...⁸

ויוסף בוסל עצמו כתב:

... בדגניה נגמרו החשבונות השנה הזאת ברווח נקי של 4800 פר' — הרווח הזה מעודד את רוחנו, מחזק את ההכרה כי רק עבודה חופשית ומשותפת תשיב לחיים את העובדים ואת הארץ, ובדרך עבודתנו זו עלינו ללכת הלאה...⁹

כשנת 1912 עברה הקבוצה משבר קשה כשחבריה עברו לבתי-קבע וחלק מהם חתר לעבור הלאה לכיבוש נקודה חדשה. דבריו של בוסל שוב הכריעו, כפי שהעיד:

... כבר היה אצלנו רגע שכמעט כל חברינו הסכימו לעזוב את דגניה וללכת לכבוש מקום חדש אחר. בפעם הראשונה הייתי היחיד ללמד זכות על תפקידינו בדגניה על כבוש העבודה שלנו פה. עכשיו מסכימים כמעט כולם לדעה זו, מלבד במקרים יוצאים מן הכלל...¹⁰

6 מ' סמילנסקי, כתבים, ח, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 215.

7 [יוסף בוסל], הפועל הצעיר, ד (ט' בחשוון תרע"א), גליון 2, עמ' 21.

8 'פועל', 'דגניה', הפועל הצעיר, ה (י"ט בטבת תרע"ב), גליון 7, עמ' 17-18.

9 גלילי, 'מכתב מהגליל החתוך', הפועל הצעיר, ז (ל' בתשרי תרע"ד), גליון 3, עמ' 15-17. המכתב חתום אמנם

בשם גלילי, אך תוכנו וסגנונו מעידים שבוסל כתבו.

10 שם.

בעיית הטיפול בילדים הראשונים גרמה למשבר בקבוצות בכלל ובדגניה בפרט. לעתים עזבו הורי הילדים את המטבח המשותף והקימו משק בית פרטי – כך אירע בקבוצות של 'השומר' וכך קרה בכנרת. לא כך היה בדגניה, ושוב הכריעה דעתו של בוסל, הונהג חינוך משותף ונשמרה מסגרת הקומנה.

וכך אמר בוסל בנאומו המכריע:

... רעיון הקבוצה נתקל כעת בהתנגדות רבה בתוכנו. הסיבה העיקרית היא הנטייה לעשות את הילד לרכוש פרטי, לקלסתר פניהם של האב והאם. אנחנו המתנגדים לשלטון, רוצים בשלטון ביחס לילדינו. אם נניח שילד רכוש פרטי, שגינה רכוש פרטי, וכשרונות רכוש פרטי – לאן נגיע? החיים יכניעו אותנו באופן כזה... רעיון הקבוצה הוא כולו חידוש. כל חיינו מהפכה אחת גדולה. הראינו שיהודי יכול להתחיל בזריעה, לקצור, לדוש. החילונו חיים חדשים משותפים במובן החברותי ובשחרור האישה בחברה. הילדים – הם רכוש כללי, וחינוך כללי אנחנו צריכים לתת להם. אנחנו עולים בהר תלול, ובכת אחת אנחנו צריכים לעלות, ואם לאו – נרד, ניפול ודגניה תהיה כפתח תקווה...".

בתום מלחמת-העולם הראשונה תוכנן עתידה של דגניה כיישוב עצמאי. הכנסת שיטות השקיה והנהגת משק מעורב אפשרו תכנונו של יישוב המבוסס על עבודה עצמית וכך נוצרה הקבוצה-הקיבוץ הראשון. לבוסל היה חפקיד מרכזי בפעולות תכנון אלה אך לא זכה לראות בהגשמת הרעיון. הוא טבע בכנרת בג' באב תרע"ט (1919).

הקמתה של הקבוצה כצורת חיים

יש לציין אפוא שהקבוצות של העלייה השנייה, שקמו משנת 1910-1911 ואילך והחלוצה שבהן היתה קבוצת 'החורש' באום-ג'וני, הושפעו ודאי במידת-מה מנסיונות כגון הקולקטיב בסג'רה או קומונות זעירות אחרות, אך נוצרו בראש-ווראשונה בעקבות האכזבה מכיבוש העבודה במושבות ובחוויות מן הדין לשוב ולהדגיש שקבוצות אלה לא היו כמהותן יישובים אלא קבוצות קבלניות ארעיות וצורתן השיתופית היתה אמצעי בלבד.

לעומת זאת, הקבוצה שהקימה את היישוב הקיבוצי הראשון היתה שונה. בצד אחד התגבשה הקומונה החדרתית סביב השלושה מרומני שחיו כקומונה עוד קודם-לכן והיו גם מעורים בציבור הפועלים של התקופה. ראשית דרכה בדגניה היתה כאשר ההתארגנות בקבוצות החלה להיות מקובלת. אולם ייחדו את הקומונה החדרתית הרגשה של ייעוד ומאמציה העזים להוכיח ש'עבודה חופשית ומשותפת' תצליח יותר מאשר שיטות אחרות. כך גם הצליחה ליצור את הדפוסים הכלכליים והחברתיים של יישוב שיתופי – דגם שבעקבותיו הוקמו הקיבוצים של השנים שלאחר-מכן.

היה זה יוסף בוסל שידע לכוון ולבטא ייעוד זה ושאיפות אלה. וכך תיאר אותו שמואל דיין:

11 ש' וורם (עורך), ספר בוסל, תל-אביב תשכ"א, עמ' 236.

... יוסף השואף הלוחם לצורת חיים חדשה בקיצוניות כה מפליאה... באסיפות פועלים נראה הקומוניסט הקיצוני שלנו בוסל כמתון, כי הוא לא הרבה לדרוש מהחוץ. אבל כפנים בין חבריו האינטימיים בבית יצירה שלו הוא היה הקיצוני הדורש הרבה מעצמו ומחבריו ומנהיג חיים של שויון...¹²

נשאלת עדיין השאלה מדוע המעיט בוסל עצמו בחלקו ובחלק חבריו ביצירת הקבוצה ומדוע טען שהיא 'נוצרה מן החיים'. נראה שהדבר נבע מכך שהאמינו שרק דבר שהוא 'טבעי' ולא תוצאה של תכנית תיאורטית הוא שיהיה בן-קיימא. את סיכומו של בוסל הביא בנאום, שנשא כחודשיים לפני מותו, ובו שיקף היטב את התפתחות דגניה ומטרות חבריה:

... בימים ההם צחקו לנו, לצעירים, שבאים הנה לעבוד. אולם אנחנו לא חפצנו לעבוד בלבד, אנחנו חפצנו גם ליצור. כשבאנו לכנות ושפכנו בה זעה ודם, לא מצאנו עדיין ספוק בזה. יצרנו את הקבוצה. בכלי הזה הכנסנו את כל נשמתנו ואת כל מאויינו, ראינו את המושבות שהן מתפרנסות על ניצול אחרים. אמרנו: ניצור לנו צורה של ישוב כזאת המחייבת אותנו לעבוד בעצמנו ולא בידי אחרים ובלי הנהלת אחרים.

כך צמחה הקבוצה וכך שמשה היא להרבה מטרות:

- א. לכבוש עבודה — בלי בעלים ובלי משגיחים, כבוש שיש בו משום גאולת הארץ וגאולת העבודה גם יחד;
 - ב. לתת דוגמא בעבודה — כל העבודות שמסביב התנהלו כאופן פרימיטיבי, והאדם בן התרבות נהפך בה לפרא; הקבוצה באה לתת עבודה מקולטרת, מודרנית;
 - ג. לתת אפשרות לחדשים, הבאים להסתגל בעבודה שהיא קשה מאד;
 - ה. ולבסוף, גולת הכותרת של הקבוצה: ליצור על ידיה אפשרות שנהיה בעצמנו הריגולטורים של חיינו, לברוא חיים של שויון במובן הכלכלי וחיים של שויון בין החברים והחברות. והנה עברו עשר שנים — ומה הן המסקנות?
- לדידי הדבר ברור למדי; לדידי, עלינו עוד להחזיק בכלי זה, בקבוצה, כל זמן שהפרובלימות הנזכרות לא באו עדין לידי פתרון. כל זמן שתהיה אצלנו הכרה כי בשביל לרצות בחיים חדשים ובשביל לשאוף לחיים חדשים לא די בהחזקת תורה בלבד, כי אם צריך לקיימה בגופנו, כל עוד לא יחדלו מקרבנו אנשים שואפי התחדשות בחיי העם ובחיי החברה שלנו — תהיה הקבוצה משאת נפשנו...¹³

12 ש' דיין, חצי יובל שנים של דגניה, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 180.

13 'המועצה החקלאית של הפועל הצעיר, בכנרת (המשך)': הפועל הצעיר, יב (ו' בתמוז תרע"ט), גליון 18-19, עמ' 8-5.

צמיחתה של הקבוצה מתוך מאווייהם של בני העלייה השנייה לעבודה עצמית

ברוך בן-אברם

הקבוצה הארץ-ישראלית לא נוצרה על-פי תפיסה אידיאולוגית פחות או יותר ברורה מראש,¹ אלא צמחה מתוך מאווייהם של צעירים אידיאליסטיים בני העלייה השנייה, שהיו מודעים לערכם האנושי, לעבודה ברשות עצמם. צעירים אלה כאו אמנם 'לכבוש את העבודה' כמושבות יהודה, אולם לא היו מוכנים להישאר פועלים שכירים הנתונים לחסדם של בעלי-המטעים ולשרירות-לכם של משגיחים או לפיקוחם ולהתערבותם של אפוטרופסים ומנהלים של חברות ההתיישבות, גם אם היתה זו יק"א או ההסתדרות הציונית. אולם הם לא רצו גם 'להתאכר', על-פי מושגי התקופה, דהיינו להיחפף לאיכרים המעסיקים בעצמם פועלים שכירים, לרוב ערכים. צעירים אלה ביקשו 'חופש אינדיבידואלי'² בעבודתם. וכך כתב ברל כצנלסון הצעיר אל אחיו בשנת תרע"א:

אני רוצה לעבוד, אולם איני רוצה להיות פרוליטארי. אין זה בעיני מצווה כלל וכלל לאהוב את העבודה, להרגיש עצמך אדם, להיות חפשי מעול בעלי בתים ופקידים — לשם כך אתה צריך להיות עצמאי, והפועל הארץ-ישראלי מבקש לעמוד ברשות עצמו.³

כשהגיעו הפועלים החקלאיים אחרי ויכוחים כלכל הכרה שעליהם לא רק לכבוש את העבודה אלא גם את האדמה, היה ברור להם כי על ההתיישבות להיות מושתתת על עקרון העבודה העצמית. בעבודה עצמית ראו בסיס ותנאי להגשמתה של הציונות. מה שכונה מאוחר יותר 'התיישבות עובדת' לצורותיה השונות — קבוצה, קיבוץ, מושב-עובדים — צמח מתוך חיפוש-דרך להגשמתו של עקרון זה.

נראה כי תחילה דווקא תיארו לעצמם הפועלים כי תהיה זו התיישבות בצורת משקים אינדיבידואליים של איכרים זעירים. כתכנית 'החורש' משנת 1907 דובר על 'איכרות', שתהיה מבוססת על 'אנשים בעלי רכוש בינוני' (אותו יחסכו כפועלים שכירים), המעבדים כל אחד 250 עד 350 דונמים של אדמת פלחה.⁴ השאיפה הזאת להיות איכרים זעירים היתה כנראה פשוטה ולא-אידיאולוגית, אך זכתה גם לביסוס תיאורטי במאמריהם של ויתקין,⁵ ובעיקר של יצחק וילקנסקי.⁶

1 אני עומד לפרסם מאמר מפורט על התגבשותה של האידיאולוגיה הקבוצתית ('השיתוף המלא') בתקופת העלייה השנייה והשלישית. הדברים שלהלן הם קיצורו של המאמר, אך רק בדבר ימי העלייה השנייה.
2 ממשי, 'לשאלת הפועל הגלילי', הפועל הצעיר, ד (ט' בחשוון תרע"א), גליון 2-1, עמ' 5.
3 אגרות ברל כצנלסון, תר"ס-תרע"ד, איגרת י"ט באדר תרע"א.
4 הפועל הצעיר, ב (כסליו תר"ט), גליון 5. תכנית 'החורש' פורסמה רק כעבור שנה.
5 'כיבוש הקרקע או כיבוש העבודה', הפועל הצעיר, א (תמוז-אב תרס"ח); כתבי י' ויתקין, תל-אביב תשכ"א, עמ' 44-47.
6 הפועל הצעיר, ג (חשוון תר"ע), גליון 1.

מצד אחר – יש לציין כי תכניות ל'מושבה קומוניסטית' של מניה שוחט ושל יוסף טרומפלדור מזה ושל 'המושבה השיתופית' מיסודו של פראנץ אופנהיימר מזה, לא מצאו הד רב בין אנשי העלייה השנייה ואף נדחו.

אולם נראה הדבר כי בשל סיבות אובייקטיביות לא היה אפשר להקים אז כפרים המושתתים על משקים אינדיבידואליים, הן בשל חסרונם של אמצעים כספיים כידי ההסתדרות הציונית, הן משום היעדר הכשרה חקלאית לפועלים הצעירים, ובעיקר משום שרווקותם לא אפשרה להם לנהל משק חקלאי הכולל משק-בית.

דרך חדשה לכיבוש האדמה בעבודה עצמית, בלי מנהלים וכלי מנוהלים, שממנה עתידה להתפתח צורה חדשה של התיישבות, נפתחה לפני פועלי העלייה השנייה עם פעילותו של המשרד הארץ-ישראלי ביפו בראשותו של ארתור רופין. בחוות, שהוקמו על-ידי המשרד על אדמות בדלייקה, באום ג'וני ובכית-עריף, התארגנו קבוצות של פועלים, שעיכדו את האדמה בעבודה משותפת ועל אחריותם-הם. קבוצת פועלים כזאת היתה אמנם קיימת כבר בשנת תרס"ח (1907-1908) בחוות סג'רה, אך 'קולקטיב' זה התפרק לאחר פחות משנה; גם קבוצת הכיבוש הראשונה, שהתארגנה בשנת תר"ע (1909-1910) לכבוש את אדמות אום ג'וני, התפרקה אחרי שנה. ספק רב אפוא אם אפשר לראות בהתלכדויות אלה של פועלים את ראשיתה של הקבוצה כצורת חיים שיתופית קבועה.

את ראשיתו של תהליך היווצרותה של הקבוצה והתגבשותה כצורת חיים המבוססת על אידיאולוגיה שיתופית יש לראות בהליכתה של 'הקומונה החדרתית' לאום ג'וני בראשית שנת תרע"א (1910). רק בדגניה, כך נקרא המקום לאחר זמן-מה, נשמרה הרציפות החברתית, שבלעדיה לא יכול היה להתפתח יישוב על יסודות שיתופיים, והליכוד החברתי של 'הקומונה החדרתית' שימש יסוד לעיצובם של דפוסי שיתוף בתחומי-חיים שונים, גם עם המעבר מעדת רווקים צעירים שואפי נודדים ומבקשי אתגרים חדשים אל יישוב של קבע ובו משפחות וילדים. היה זה תהליך שנמשך עשר שנים, כמעט.

מבחינה זו ראוי להשוות את תיאורו של ברל כצנלסון את קבוצת הכיבוש באום ג'וני בשנת תר"ע (1910) להגדרתו את 'הקבוצה' ותיאורה בשנת 1921. במכתביו משנת תר"ע תיאר את קבוצת הכיבוש באום ג'וני כ'קואופרציה של פועלים' והשווה אותה לארטיל הרוסי.⁷ אולם, כאשר סיפר בשנת 1921 בארצות-הברית על הקבוצה, השתמש, לפי דבריו, 'בכוונה תחילה... בכטוי הארץ-ישראלי הזה ולא בקואופרציה או קומוניזם'.⁸ הוא תיאר את ייחודה של הקבוצה, '[ה]מכילה עבודה משותפת, מטבח, חיים תרבותיים וציבוריים וחינוך ילדים'. בין השנים 1910-1921 נוצרה אפוא בארץ איכות חברתית חדשה.

'הקומונה החדרתית' לא התלכדה, כפי שקבע רפאל פרנקל, 'סביב מטרה משותפת',⁹ וספק אם היה בה 'השלוש הנדיר של רעיון ומעשה', ואם מקור הצלחתה היה 'בהכרתם הבהירה של חבריה את

7 אגרות ברל כצנלסון, תר"ס-תרע"ד, איגרת כ"ח באייר תר"ע; איגרת י"ט באדר תרע"א.
 8 מכתב לחברים (במקום קונטרס), כסליו תרפ"ב, עמ' 3; ברל כצנלסון, כתבים, א. תל-אביב [בלי תאריך], עמ' 286.
 9 ר' פרנקל, 'יוסף בוסל, הקומונה החדרתית והיווצרות הקבוצה', הציונות, ד (תשל"ו), עמ' 67, 69.

יעדם. [נ]כתחושת השליחות שלהם'. 'הקומונה החדרתית' שמרה על רציפות קיומה והרחיבה את תחומי השיתוף בשל אותו ליכוד חברתי שייחד אותה משאר קבוצות העלייה השנייה. 'הקומונה החדרתית' נשארה בדגניה לא על-פי מטרה קבועה מראש – הקמתו של יישוב שיתופי – אלא הגיעה לכלל החלטה להישאר שם בעת שהותה במקום. אחרי שהתקבלה החלטה זו, עיצבו חבריה דפוסי-חיים שיתופיים מותאמים לתחושתם שהם מהווים משפחה גדולה אחת.

אם בדגניה התגבשו אפוא דפוסי-חיים שיתופיים כוללים, הרי אלה נוצרו לא מתוך אידיאולוגיה חברתית קיימת מראש, אלא משום הקשר האישי החזק ויחסי הןעות שהיו קיימים בין חברי 'הקומונה החדרתית', ואידיאולוגיה זו התגבשה רק מתוך החיים האלה. אמנם כדוגמת דגניה נוצרו בתקופת העלייה השנייה קבוצות אחרות, אולם אלה לא פיתחו אותם דפוסי-חיים של בית-משותף ונשארו ביסודו של דבר קבוצות של עבודה משותפת ורובן המכריע התפוררו כשנוצרו בתוכן משפחות. לפיכך זהה כמעט התפתחותה של הקבוצה בתקופת העלייה השנייה עם התפתחותה של דגניה, ואפשר אף לומר כי דגניה היתה הקבוצה היחידה שלא נכשלה בתקופה זו.

בהתפתחותה של 'הקומונה החדרתית', ולאחר-מכן של דגניה, אפשר להבחין כמה שלבים. השלב הראשון בהתגבשותה כ'קבוצה' היתה דחיית ההצעה להתאחד עם היישוב השיתופי ('הקואופרציה') מיסודו של פראגן אופנהיימר, אשר המשרד הארץ-ישראלי ביקש להעביר ממרחביה לכנרת. חברי דגניה, בזוכרם את פרשת השביתה בכנרת, דחו את ההצעה הזו בטענה כי –

יעשו צעד לאחור בהיכנסם תחת ההנהלה הקואופרטיבית, כי את החופש הגמור בעבודתם ובהתפתחות האיניציאטיבה שלהם – הם חושבים לדבר הכרחי לקיומם בתור קבוצה.¹⁰

'הקבוצה' היתה אז לחברי דגניה, כמו בעיני פועלים אחרים מבני העלייה השנייה, חבורה של פועלים, שקיבלו על אחריותם עיבוד אדמה בלי שיסורו למרות מנהל ושל מנגנון מנהלי. בתשובתם אף טענו חברי דגניה כי הם מתנגדים לשכר-עבודה מדורג – על-פי ההספק – עקרון שהיה מאבני-היסוד בשיטתו של אופנהיימר. התנגדות זו לשכר מדורג לא היתה דווקא אופיינית לחברי דגניה, מפני שהיו חברי קבוצה, אלא לכל פועלי העלייה השנייה כמעט, שהיו רווקים צעירים, צורכיהם היו פחות או יותר שווים והם נמנו עם אותו הטיפוס של 'הפועל-החלוץ', אשר לפי דבריו של וילקנסקי לא עבד לרווח אלא בשביל 'התגלות עצמיותו'.¹¹ התנגדות זו לשכר-עבודה לא שווה, יותר משהיתה מעוגנת בעקרונות או באידיאולוגיה קומוניסטית, נבעה מתוך תחושת חברות טבעית של צעירים שהיו זקוקים זה לזה. לאמיתו של דבר, היה השוויון שלהם סלקטיבי, משום שהקבוצות קיבלו רק פועלים טובים, ופועלות לא התקבלו כמעט כלל. מדיניות זו נבעה מן הרצון להוכיח כי המשקים המנוהלים בידי הפועלים עצמם יכולים להיות רווחיים אמנם. לפועלות נזקקו הקבוצות רק לשם עבודת המטבח. קשה אפוא לטעון כי אנשי הקבוצות פיתחו אידיאולוגיה שוויונית מקיפה, וכבר ציינו לעיל כי אל תכנית המושבה הקומוניסטית של טרומפלדור התייחסו בדרך-כלל בשלילה.

10 ראשית – דגניה כעשור הראשון, תרע"א-תרפ"א, מתוך הארכיון, עמ' 20.

11 'המעברים בחבורות ההתנחלות', הפועל הצעיר, ג (אב תר"ע), גלין 16: בדרך, עמ' 165-166.

עם דחיית ההצעה להתאחד עם הקואופרציה של מרחביה, הכריעו חברי דגניה בעד צורה אחרת של עבודה משותפת, אך טרם הגיעו לידי החלטה לפתח את הקבוצה כיישוב של קבע. המבוסס על שיתוף בכל תחומי החיים. רבים מהם ראו עדיין את שהותם במקום כזמנית וחלמו על כיבוש החורן. אולם בכורח המציאות המשקית – הצורך לדאוג לעתידו של המשק ולא לנטוש את ההישג של כיבוש המקום לעבודה עברית – והחברתית – היווצרותן של משפחות – השלימו חברי דגניה עם הרעיון, שאותו טיפח בייחוד יוסף בוסל, שעליהם להישאר במקום ולפתחו. רק עם ההחלטה להישאר במקום, בראשית שנת תרע"ד (1913), נתנו חברי דגניה את דעתם לעיצוב דמותה של הקבוצה כיישוב-קבע. יחד עם פיתוח דפוסי-חיים שיתופיים התגבשה גם אידיאולוגיה של חיי-שיתוף. דפוסי השיתוף ומושגיו הושתתו על יחסי הרעות שבין חברי 'הקומונה החדרתית', שראו את עצמם כעין משפחה מורחבת. יתר על כן, ביחסי רעות אלה ראו תנאי לשיתוף מעבר לעבודה משותפת. הקבוצה מוכרחה להיות קבוצה קטנה ואינטימית. המסגרת המצומצמת הכרחית מצד אחד להגשמת האידיאל של עבודה ללא מנהלים ומנוהלים, ומצד אחר – לקיומם של דפוסי השיתוף המלא.

אין ספק כי היווצרותן של משפחות היתה מפנה בהתפתחותה החברתית של הקבוצה, בעיקר לאחר שנולדו הילדים הראשונים. המשפחה בקבוצה היתה למוקד של מתחים חברתיים ורעיוניים תמידיים. אפשר לקבוע כי רובן של המשפחות בקבוצות העלייה השנייה החלו לנטות כמוקדם או במאוחר אחר רעיון מושב-העובדים ועזבו את הקבוצות. ושוב – משום ליכודה החברתי נשאו בדגניה חברים רבים בקבוצה, גם אחרי שהקימו משפחות. כאן התפתחה ההרגשה והתגבשה אפוא ההכרה כי הקבוצה כולה היא בית, וחיבת לכן לקבל על עצמה גם אחריות לטיפול בילדים. קבלתה של החלטה זו אמנם לא היתה מובנת מאליה. קדמו לה ויכוחים יסודיים, ובקבוצה התגבשו שתי דעות 'קיצוניות אחת לשניה':¹² היו שטענו כי הטיפול בילד הוא עניינה של המשפחה לבדה, ואילו אחרים סברו כי הטיפול חייב להיות באחריותה של החברה כולה. גם עצם קיומם של דיונים כאלה מורה על כך שחברי דגניה לא פעלו על-פי רעיון ברור מראש, אלא גיבשו את האידיאולוגיה של השיתוף המלא מתוך מסיבות החיים, כאשר תחושת הרעות ששררה ביניהם הובילו אותם אל דפוסי-שיתוף שהלמו את מערכת היחסים האנושיים הממשיים שביניהם. בקבוצות אחרות שבהן לא היה אותו ליכוד חברתי, לא הגיעו החברים לידי החלטה על אחריות הקבוצה כולה לחינוך הילדים (מסיבות אחרות הונהג טיפול משותף גם במושב השומרים תל-עדשים). האחריות המשותפת לחינוך הילדים, שהיתה קיימת בדגניה הפכה מאז העלייה השלישית לאחת מאבני-היסוד של המציאות הקבוצית והאידיאולוגיה הקבוצתית, נתפסה בידי מחברי הדין-וחשבון של משלחת 'פועלי-ציון' כ'פתרון יותר חותך הפותח אופקים חדשים'.¹³

אך התפתחותו של משק דגניה הקשתה על הגשמתו של האידיאל של עבודה ללא מנהלים וללא מנוהלים ושל השיתוף, כפי שהבינו אותו חבריה. מספר העובדים בדגניה חרג מן המסגרת שבה

12 פרטיכל אסיפת חברי דגניה, אלול תרע"ו.

13 האדמה, ט, עמ' 250.

אפשר היה לקיים את האידיאלים האלה; וכבוצה היו אף עובדים שלא נקלטו מבחינה חברתית ב'קומונה החדרתית' ולכן נמצאו מחוץ למסגרת של השיתוף המלא שבו חיו חברי הקומונה. בדגניה היו שלושה 'מעמדות': חברי 'הקומונה החדרתית' שחיו, כאמור, בשיתוף מלא; עובדים ששהו במקום תקופה ממושכת, ולא נמנו עם חברי 'הקומונה' ולכל אחד מהם היה חשבון אישי (אמנם פיקטיבי) כפנקס הקבוצה; ופועלים זמניים, שהועסקו בידי הקבוצה, בעיקר בעונות הבערות. משק הזקוק ל-50-60 עובדים לא יכול היה להתנהל בלי מנהלים ומנוהלים, ואף לא היה אפשר לקיים בו יחסי רעות אינטימיים, המהווים, על-פי השקפותיהם של אנשי דגניה, תנאי לרפואה שיתוף. חברי דגניה הגיעו לכלל החלטה לוותר על חלק מאדמותיהם, להשתית את המשק על עבודה ל-12 משפחות ולתכנן את המשק כך שלא יהיה צורך בעובדים זמניים.¹⁴ רק בקבוצה בגודל כזה אפשר היה, לדעתם, להגשים את השיתוף האמיתי בין החברים.

אף כי חברי דגניה האמינו כי בעתיד תקומנה קבוצות רבות כאלה, היה ברור להם כי לעת עתה תהיה זו קבוצה של נבחרים. אך האם תענה צורה התיישבותית זו על הצרכים של העלייה הגדולה העתידה לכווא? מה גם שהתפתחותה של דגניה הטילה ספק אם אפשרי צמצום הקבוצה ל-12 משפחות. אולם אם לא אפשר היה לקיים קבוצה כזאת, שרק בה ייתכן על-פי השקפותיהם שיתוף אנושי אמיתי, שמא עדיף משק זעיר למשפחה אחת? במיוחד עם פרסום חוברתו של אליעזר יפה 'יסוד מושבי עובדים'¹⁵ קנה לו רעיון מושב-העובדים חסידים רבים בקרב אנשי דגניה והקבוצות האחרות, בעיקר בין בעלי-המשפחה. רעיון זה הושתת על ההנחה כי יש לכונן קשר אישי בין העובד לבין אדמתו. כך סכרו ביסודו של דבר גם המצדדים בקבוצה, ומשום כך תבעו כי תהיה קטנה. אולם הם חששו כי משק אינדיבידואלי יחזק את הנטיות האגואיסטיות השליליות שבאדם, ואילו המסגרת הקבוצתית תפתח בו יותר את הדאגה לכלל.

נראה כי כל אנשי הקבוצות בתקופה זו היו שרויים בהתלבטות בין אפשרויות אלה: מושב-עובדים אינדיבידואלי או קבוצה קטנה ואינטימית. אף בוסל, האדוק ביותר מבין חברי הקבוצות לרעיון הקבוצה, טען כי 'שני הזרמים הללו תוססים בכל אחד מאיתנו'.¹⁶

חלק מחברי דגניה החליט לעזוב אותה ולהשתתף בייסוד מושב-העובדים הראשון, נהלל, מפני ששוב לא האמין באפשרות קיומה של קבוצה קטנה, היינו — בקבוצה ככלל. אף בוסל הגיע לידי ההכרה כי אין להגשים קבוצה כזאת. אולם הוא נשאר נאמן לרעיון השיתוף, אך פירש אותו עתה בצורה רחבה יותר:

מספיק אם החברים הכירו בשלילה של החיים הרגילים כסביבתנו ובעולם כולו, ומתקשרים יחד כשביל להשוות עד כמה שאפשר את כח יצירתם, או לפחות את זמן עבודתם בכל יום, את תנאי חייהם ואת סכום הוצאותיהם, את חינוך וטיפול ילדיהם וכו'.

14 בוסל באסיפת חברי דגניה ב-31.3.1919; ראה גם מכתב הקבוצה אל המחלקה לחקלאות ולהתיישבות, ראשית, עמ' 30-31.

15 הוצאת הוועד המרכזי של מפלגת 'הפועל הצעיר', יפו תרע"ט.

16 אסיפת חברי דגניה, י"ד באדר ב' תרע"ט.

המניעים האידיאולוגיים בהתהוותה של הקבוצה

בוסל האמין כי המשטר השיתופי הוא שייצור כמשך הזמן מערכת אחרת של יחסים אנושיים: 'צורת חיים זאת שבאה אולי מתחילה רק מתוך הכרה מוסרית מתקדמת, בוראת כבר אחר כך מושגים חדשים בחיים'. אך זה לא יקרה במשך דור אחד:

כדי שהאנשים יחשבו וירגישו תמיד מה שאדם צריך להדגיש בחיים של שיוון גמור, בחיים משותפים גמורים, צריך האדם להיולד בחיים האלה וכשכיל זה צריכים דורות לעבור.¹⁷

אמונה זו בקבוצה כמשטר-חיים שבו יצמח האדם החדש ניזונה ללא ספק מהלכי-הרוח של צעירי העלייה השלישית, חדורי האמונה בהתגשמותו הקרובה של הסוציאליזם בעולם. בשבילם הייתה הקבוצה 'כוכב מאיר', 'התא הראשון הבריא בגוף האנושות החולה'.¹⁸ נוער זה, בעיקר מן 'השומר הצעיר' ומ'גדוד העבודה', העניק לקבוצה, שראשיתה כחיפוש-דרך לעבודה עצמית ללא מנהלים וללא מנהלים, משמעות חברתית כוללת של אב-טיפוס של החברה הסוציאליסטית המתוקנת שעתידה להתגשם בארץ-ישראל ובעולם כולו.

17 'מכתב לחבר, תרע"ט', ספר בוסל, תל-אביב תשכ"א, עמ' 239-240.

18 א' טרטקובר, 'ערך המפעל', הפועל הצעיר, לו (תרפ"א), עמ' 11.

אידיאולוגיה ואנטי-אידיאולוגיה

הנרי ניר

ברוך בן-אברם ורפי פרנקל הציגו שתי תיוות מנוגדות כמעט: האחת מדגישה את המניעים האידיאולוגיים של ראשוני הקבוצה, והשנייה מדגישה את הגורם המעשי, המסיבות ההיסטוריות המיוחדות, ואף חלקם של המקרה והגורם האישי. דעתי שונה במקצת משתייהן.

התיזה האנטי-אידיאולוגית

התיזה האנטי-אידיאולוגית אומרת בצורתה הקיצונית כי למייסדי הקבוצה היו מניעים אידיאולוגיים בתחום הציוני, המתבטאות בסיסמאות 'כיבוש העבודה' ו'כיבוש הקרקע'; אך בתחום החברתי הם פעלו בצורה פראגמטית לחלוטין, ללא מניעים אידיאולוגיים כל עיקר, ולכל היותר מתוך שאיפה להגיע ל'עבודה חופשית' – עבודה ללא מנהלים וללא מפקחים. גם שאיפה זו מוסברת כפרי-נסיונם השלילי עם המנהל ברמן (דהיינו, התפתחות פראגמטית, ואף סטיכית), ומנומקת ברצונם לחסוך כסף ציבורי – שאף זה מניע ציוני ולא סוציאליסטי.

אולי יאמר שנוסח זה של התיזה של ברוך בן-אברם פשוטי מדי. הוא מבטא, לדעתי, את עיקרי הדברים שאמר. אולם, היא אינה תואמת את אופיה של התקופה ושל אנשי העלייה השנייה. אם היתה אי-פעם בהיסטוריה קבוצה של אנשים ערים לשאלות סוציאליות, ששיקולים חברתיים היו שזורים כחוט השני בשיקוליהם הלאומיים, שעסקו במודע בשאלות היום-יום מן האספקלריה של אותה חברה עתידה הנבנית בצעדיהם המעשיים – היו אלה אנשי העלייה השנייה. בציבור כה קטן שקרא – וכתב – שני עיתונים, כלכל את התפתחותו בדיונים יסודיים לפחות פעמיים בשנה (כנסי פסח וסוכות של שתי המפלגות), וכבר בזמן קבוצת הכיבוש באום ג'וני ראה צורך לייצוג של שישה או שבעה גופים ציבוריים,¹ קשה להאמין כי יצירתה של מסגרת עבודה חדשה לא לוותה בשקלא וטריא רבתי, ניתוח של השלכותיה וסיכויים והתייחסות לתמונה כללית יותר של שאיפותיהם החברתיות של חברי הקבוצה. ראיה לכך – מכתבו של רופין, שבו הזהיר כי עליית קבוצת הכיבוש באום ג'וני תתפרש כ'מאורע המחולל תקופה חדשה', טרם תוכח הצלחתה.² סביר אפוא להניח כי כבר אז התעררו תקוות כאלה – ולא רק בלבו של רופין. אם דיונים אלה לא הגיעו באותה תקופה לידי ביטוי בכתב ואם הם טושטשו או נשכחו אז או בתקופה מאוחרת יותר, עובדות אלה טעונות הסבר. לכך אתייחס להלן, בדברי על ההיסטוריוגרפיה של הקבוצה.

1 הפועל הצעיר, פועלי ציון, לגיון העבודה, החורש, השומר, הקבוצה החדרתית (או פועלי כנרת הותיקים); כתבי ברל בצנלסון, יא, תל-אביב תש"ט, עמ' 65-66; ר' פרנקל, 'יוסף בוסל, הקומונה החדרתית והיצורות הקבוצה', הציונות, ד (תשל"ו), עמ' 57, והערה 25.

2 פרנקל, שם, שם, והערה 26.

טיעונים אלה כלליים מאוד. אך במקרה של כמה מראשוני דגניה – ישראל בלוך, תנחום תנפילוב ויוסף אלקין, 'השלישייה מרומני' – יש ראיות מדויקות הרבה יותר לרקעם הרעיוני. כולם היו חברים בתנועה בשם 'התחייה' בעיר רומני. לפי עדותו של ישראל בלוך, שהיה חבר בקומונה החדרתית ונציגה בקבוצת הכיבוש באום ג'וני, הפרוגרמה של ארגון זה, שהוא הצטרף אליו ב-1904 או ב-1905 –

שללה את הסוציאליזם בגולה מתוך נימוק, שהעם היהודי אינו נורמלי ואין בו מעמדות, ומלחמת-מעמדות רק הורסת את קיומו הכלכלי. בארץ-ישראל צריך לבנות הכל מחדש על יסודות קולקטיביים.³

בלוך עלה ארצה ב-1906, יחד עם שלושה צעירים, גם הם חברים ב'התחייה'. שניים מהם, תנחום תנפילוב ויוסף אלקין, עתידים היו להיות בין מייסדי דגניה. בעלותם על האונייה, הכריזו ארבעתם. יחד עם שני צעירים אחרים, 'על קומונה', לפי דברי בלוך. הוא הוסיף ואמר: 'כודאי עשינו זאת בהשפעת הסעיף על הקולקטיביזם שבפרוגרמה של "התחייה"'.⁴ דברים אלה נכתבו אמנם בשנת תש"ה, כארבעים שנה לאחר מעשה. אך אין סיבה לפקפק באמינותם כתיאור כללי של 'התחייה' ומצעה הרעיוני.⁵ עדות מסייעת לכך ניתנה על-ידי אליעזר יפה, בדברי-סקירתו את הקמתה של תנועת 'החלוץ' באמריקה. הגרעין הפעיל ב'החלוץ' היתה תנועה בשם 'התחייה' שנוסדה בתרס"ג, והורכבה רובה ככולה מיוצאי רוסיה. יפה ציטט את מצעו של 'החלוץ' משנת תרס"ה:

מתוך שימת-לב שבארצנו אינה קיימת עדיין סטרוקטורה סוציאלית-כלכלית קבועה, וכמורכב שעמנו אינו שולט על כל רכוש לאומי המרוכז בחלקו הקפיטליסטי, כנהוג אצל כל העמים הנורמליים – הננו בטוחים שאת פעולת ההתישכות בא"י נוכל לנהל בלי קשיים על בסיס קולקטיביסטי... החלטנו לנהל תעמולה... על מנת שכל פעולת התישכותנו בא"י... תהיה מבוססת, במידה האפשרית, על יסודות הקולקטיביזם (קומוניזם).⁶

אין כאן אמנם הוכחה נחרצת כי זהות השם מסמלת המשכיות רעיונית, ולא כל שכן שהמצע של 'החלוץ' בניו-יורק בתרס"ה היה זהה עם זה של 'התחייה' ברומני באותה השנה. אך נדמה כי שתי הנחות אלה הן ספקולאציה סבירה למדי, הנסמכת לא על זכרונות לאחר ארבעים שנה אלא על תעודה בת-הזמן, המצוטטת כלשונה על-ידי יפה.^{6*}

3 ישראל בלוך (חוברת לזכרו) הוצאת תנועת המושבים והארגונים, תל-אביב תשל"ז, עמ' 70. הדברים נכתבו בתש"ה וראו אור (בשינויים לא מהותיים) בתוך: ספר העלייה השנייה, תל-אביב תשי"ז, עמ' 153.

4 ישראל בלוך, שם, עמ' 73; ספר העלייה השנייה, שם, עמ' 155.

5 יש עדויות רבות לזכרונו המצוין של ישראל בלוך; ישראל בלוך (לעיל, הערה 3), עמ' 33.

6 ספר העלייה השנייה (לעיל, הערה 3), עמ' 156-158.

*6 בזמן עריכת הדיון לא הכרתי את המקורות על 'התחייה' ברומני המובאים במאמרו של שמואל גדון, 'השאיפה לחיי שיתוף וראשית הגשמה בעליה השנייה', קתדרה, 16 (תשמ"ט), עמ' 40-42. מקורות אלה תואמים בדיוק את התיאור של ישראל בלוך המצוטט כאן. ניתן להוסיף להם: א' צנציפר (רפאלי), פעמי גאולה, תל-אביב תשי"ב, עמ' 167-168; אך ייתכן כי תיאור זה מבוסס על המקורות המובאים על-ידי גדון.

מסתבר אפוא כי לאותם שלושה יוצאי רומני שמסביכם נכנתה הקומונה החדרתית, ועל כן היו מרכזיים בה – לפחות מן הבחינה החברתית – היה רקע רעיוני משותף, שגורם אחד בו היתה הדרך השיתופית לבניית ארץ-ישראל. זאת ועוד: באידיאולוגיה של 'התחייה' היתה השיתופיות חלק ממכלול אידיאולוגי שחלקו השני היה זהה עם ההשקפה הבסיסית של 'הפועל הצעיר' – לגבי הגולה לפי עדותו של בלוך, וגם לגבי המצב בארץ-ישראל לדברי יפה. לו ידענו רק עובדות אלה היה קל להגיע למסקנה כי דגניה נכנתה – הן על-פי המבנה החברתי שלה והן על-פי ההשתייכות המפלגתית והשקפת-העולם הכללית של חבריה – על-פי המצע של 'התחייה'.

האם מותר לקרוא למצע הזה 'אידיאולוגיה'? לא כאן המקום להתייחס לשאלה הסבוכה של הגדרת האידיאולוגיה בתור שכזו. אסתפק בהגדרתו ה'ראשונית' של זליגר: 'היא כוללת קבוצות מושגים אשר על פיהם בני-אדם מציגים, מסבירים ומצדיקים מטרות ואמצעים של פעילות חברתית מאורגנת'.⁷ לפי הגדרה זו, אין ספק כי לחברים אלה היו מניעים אידיאולוגיים לחיי-השיתוף, גם אם לא הגיעו לידי ביטוי מלא במקורות הכתובים בני-הזמן. יתר על כן: מן הביוגרפיה של חברי הקומונה החדרתית, וכמורכך מזכרונותיהם,⁸ ברור כי אותן שנים קצרות בהן החקיימה תנועת 'התחייה' היו תקופה פורמאטיבית הן בציבוריות היהודית ברוסיה והן בחייהם של קבוצת צעירים זו. התעוררות הנעורים שכנפשמם חפפה את ההתעוררות החברתית-הלאומית האדירה של השנים 1903-1905. אין להניח שנטשו עמדות אלה, אלא אם כן גרמו מאורעות מאוחרים יותר, חוויות הקליטה בארץ, פני המציאות בה וכיוצא בהם, לזעזועים ולתמורה רעיונית בסיסית. אך במקרה הזה, כפי שראינו, הן התנאים בארץ והן העמדות הרעיוניות של מפלגתם הלאו את הפרוגנוזה העקרונית שלהם. בקיצור, יש להניח שעמדותיהם האידיאולוגיות של שלושה חברים אלה, עוד בהיותם בקומונה החדרתית, היו זהות או דומות לאלה של 'התחייה'.

מתעוררת אפוא במלוא החריפות השאלה מדוע הגיע הצד החברתי-השיתופי של שאיפותיהם לידי ביטוי כל-כך מועט באותה תקופה? כאן, כמדומני, גרמה השפעת הארץ לשינוי לאור-דווקא בעמדות בסיסיות אלא בצורת הביטוי ובדגש. הצטרפותם למפלגת 'הפועל הצעיר' הכניסה אותם לעולם רוחני מיוחד, על כל הקשריו הסמאנטיים והמהותיים. אין משמעות הדבר שלאנשי 'הפועל הצעיר' לא היתה אידיאולוגיה במובן המפורש לעיל; אך הייחוד באידיאולוגיה זו היה בהתנגדותה למסגרות רעיוניות נוקשות, ובייחוד למארקסיזם, על מינוחו המיוחד. כך נוצרה מעין 'אידיאולוגיה אנטי-אידיאולוגית', שהייחוד שבה היה הניסיון להשתמש במינוח הגזור מחיי יום-יום, וההתכחשות לכל מסגרת רעיונית נוקשה וקבועה מראש. בעולם רוחני זה טבעי היה לחברי הקומונה לנמק את אורח-חייהם לא בעקרונות סוציאליסטיים או בתפיסה חברתית כוללנית, אלא כטיב היחסים שביניהם או בנוסחאות כגון 'מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד'. כאשר דיברו ככינוסים של מפלגתם, הם

7 M. Seliger, *Ideology and Politics*, London 1976, p. 14. לא עשיתי לעצמי 'מלאכה קלה' בהחלת המונח 'אידיאולוגיה' גם על 'אידיאולוגיות לאטנטיות' או 'מובלעות'. ראה על כך: ה' גיר, הקבוץ והחברה הכללית, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ח, עמ' ב-ה.

8 ראה לדוגמה: ת' תנפילוב, 'מהו המקור?' תנחום, דגניה א' תשכ"ט, עמ' 53-55; ישראל בלוך (לעיל, הערה 3), עמ' 70, 73.

הסתמכו על המשותף לכל חברי המפלגה – השאיפה לעבודה עצמית, הבטחת התנאים לכיבוש העבודה והקרקע – כדי לנמק את הייחוד שבכרתם-הם, השיתוף. יש להדגיש, עם זאת, כי אידיאולוגיה של שיתוף אין משמעה דגם מוגדר ומפורט של חברה שיתופית. כפי שהתנגדו אנשי 'התחייה' להשקפת-העולם המארקסיסטית, על דגמה הפשטני של מלחמת-מעמדות וחילויה הברור את התפתחות האנושיות כולה, כך בשאלת המבנה של חברתם-הם הם דחו דגמים 'מן המוכן'. אם הם ידעו על אוון ופורייה, כפי שניתן להניח, הם לא רצו לבנות על-פי חזוניהם; אם הם ידעו, כמו טרומפלדור, על הקומונות הטולסטויאניות, לא ניסו לחקות אותן? אם שמעו מפי מניה וילבושיץ על הקומונות באמריקה, לא התרשמו מהן במיוחד. גם הדגם ה'מדעי' של אופנהיימר לא שכנע אותם. השיתוף היה להם עקרון ולא תכנית.

ההיסטוריוגרפיה לזרמיה

התמונה ששירתטתי כאן במכתול גם מאוד שונה מזו שהעלה ברוך בן-אברם בדבר קבוצה של צעירים פראגמטיים המגששת את דרכה לחיי-שיתוף כאמצעי היעיל ביותר לכיבוש העבודה. היא שונה גם מזו של רפי פרנקל, שבה הגיעה הקבוצה לגיבוש חברתי ולביטוי רעיוני בעיקר – או רק – בשל מחשבתו של יוסף בוסל ומנהיגותו. לדעתי, בוסל היה לפה לקבוצת אנשים שרקעם המחשבתי וזיקתם החברתית הכינו אותם מראש לחיפוש פתרונות לבעיות כיבוש העבודה בניסויי ההתארגנות השיתופית. אולם אין להכחיש כי התמונה המקובלת, לא רק בספרות ההיסטורית אלא גם במידה לא קטנה בזכרונות של ראשוני דגניה עצמם, קרובה הרכה יותר לזו של ברוך בן-אברם מאשר לזו של רפי פרנקל או שלי. הסבר לכך אינו עוד שאלה של היסטוריה, אלא של היסטוריוגרפיה.

ההיסטוריוגרפיה המשמעותית של הקיבוץ – לרבות ראשית הקבוצה – ראשית בשנת 1929 כחלק מחגיגות חצי היובל לעלייה השנייה. באותה שנה החלה מתקמת 'אגדת העלייה השנייה', באסיפות החגיגות של מוסדות תנועת-הפועלים, ובמוסף ל'דבר' ובגליון מיוחד של 'הפועל הצעיר' שבהם נכללו קטעי הזכרונות שהיו כעבור שנים לגרעין של 'ספר העלייה השנייה'. כאן לא מדובר בהיסטוריוגרפיה ביקורתית, אלא בהעלאת זכרונות ובניסיון להעריך את התקופה באספקלריה של ההתפתחות המאוחרת יותר של היישוב ושל תנועת-הפועלים. טבעי היה במסיבות אלה שפעלו מניעים, על-פי רוב לא-מודעים, שמקורם לא-דווקא בתקופת העלייה השנייה אלא במגמות הרעיוניות ובהשקפות העולם של מעלי הזכרונות. אפשר להבחין בשלושה זרמים היסטוריוגרפיים, כל אחד מהם קשור לקבוצת אנשים שלא היו מעוניינים להבליט את המניעים האידיאולוגיים להקמת הקבוצה.

א. ההיסטוריוגרפיה של חברי הקבוצה עצמם ושל חברי 'הפועל הצעיר' בכלל. נאמר לעיל כי כבר בעת ההתרחשויות ההיסטוריות, זמן קצר מאוד לאחריהן, הם השתמשו בניסוחים 'אנטי-אידיאולוגיים'. כעבור חצי יובל, עם הדגשת הרומאנטיקה של התקופה וטשטוש הזכרון המדויק,

טבעי היה לפרש ניסוחים אלה לא כאידיאולוגיה אלטרנאטיבית אלא ככינוי להיעדרה של אידיאולוגיה חברתית, גישה פראגמטית או תגובה אינסטינקטיבית לצורכי התקופה. אולם היה גם מניע נוסף, פרי של סוף שנות העשרים וראשית שנות השלושים. היתה זו תקופת ההתקשרות הראשונה בין תנועת-הנוער 'גורדוניה' לבין הקבוצות הוותיקות. כבר בעת המפגש הראשון ביניהן הסתבר כי יש הבדלים יסודיים בהשקפות-עולמן: כוגרי 'גורדוניה' התחנכו בתנועת-נוער, על דפוסי האידיאולוגיים המיוחדים, דיברו על הקבוצה כהתגלמות של הסוציאליזם וראו את עצמם כממשיכי הדרך הייחודית של 'הפועל הצעיר' נגד אותם הכוחות, גם בתוך הקבוצות, שתמכו בהצעה לאחד את שתי מפלגות-הפועלים. בכל אחד מן הנושאים האלה הדגישו אנשי 'גורדוניה' את ייחודה הרעיוני של הקבוצה. ואילו ותיקי הקבוצות דחו מה שנראה בעיניהם כ'פראזיאולוגיה ריקה' ו'אידיאולוגיה מופשטת'¹⁰ על אף רצונם להיעזר בכוחות הרעננים של כוגרי 'גורדוניה', הם חששו שמא התקרבות יתר תכניס אותם לסד אידיאולוגי ותבודד אותם משאר חלקי תנועת-הפועלים: מבחינה פוליטית, תונצחנה המסגרות המפלגתיות הנפרדות; ומבחינת הקיבוץ יועמק הפער בינם לבין אנשי 'הקיבוץ המאוחד', שרוב ותיקי הקבוצות ראוהו כשותף אפשרי לאיחוד קיבוצי כולל. הטענה כי מניעי הקמת הקבוצה לא היו אידיאולוגיים חיזקה אפוא את תגובת הרתיעה הראשונה שלהם מ'גורדוניה' ומעמדותיה הכדלניות. המסר שלה לשנים 1929-1934 היה:

אין טעם להתאמץ כדי להגן על הייחוד הרעיוני של הקבוצה הקטנה, כי מעולם לא היה ייחוד כזה. על כן, הקבוצה חופשית להחליט על דרכה — אם לשיתוף יתר עם גורדוניה, אם לאיחוד עם הקיבוץ המאוחד — בלי הרגשה כי על ידי כך היא בוגדת בעברה ההיסטורי.

ב. יש זרם היסטוריוגרפי שני, הכופר במידה רבה בככורה של דגניה בתהליך התהוותה של הקבוצה. בסיוון תרפ"ט הופיע ב'מחיינו', העיתון של גרוד-העבודה, מכתב-כרכה מאת ארכעה-עשר חברי 'השומר' לשעבר, חברי כפר-גלעדי ותל-חי. נאמר בו:

שולחי הברכה, קומץ קטן, שרידי מאות חברים שגיבשו אידיאלים, והפכו חלומות למציאות של גבורה ועבודה, מ'החורש' 1907 בגליל עד גרוד העבודה. (1) הקולקטיב הראשון בסגרה... (2) 'השומר'... סידור קבוצות לכבוש הקרקע במקומות החדשים: אוס-אל-ג'וני (דגניה א'), מרחביה, תל-עדש, כרכור, חלק מאדמת מסחה, חלק מאדמת חדרה, וכו'... (3) לגיון העבודה בשנת 1909. (4) הנחת היסוד לחנוך כללי של ילדי העובדים בשנת 1918... (5) גרוד העבודה ע"ש יוסף טרומפלדור. (6) התישבות קבוצית וכבוש הגליל העליון ע"י העובד. בכל ההתחלות האלה שמנינו, לא רק שהשתפנו אלא היינו האיניציאטורים הראשונים [ההדגשה שלי — ה"נ] והאונגרד שמשך אחריו המונים...¹¹

הכוונה ברורה לחלוטין. אין דגניה התחלה, אלא חוליה אחת, ולא העיקרית, כשרשרת שראשיתה ב'כר-ג'ורא' וב'השומר' והמשכה בגרוד-העבודה על יישוביו הקיבוציים. בתמונה הזאת אין כל

10 ב' בן-אבם, חבר הקבוצות, תל-אביב 1976, עמ' 50. התיאור של המתח בין 'גורדוניה' לבין ותיקי הקבוצות מכוסס על עמ' 28-55 בספר זה.

11 'מחיינו', ג, הוצאת ארכיון העבודה ואחרים תשל"ג, עמ' 261.

מקום לייחודה הרעיוני של דגניה, משני טעמים: חברותם של מנהיגי 'השומר' במפלגת 'פועלי-ציון', המנוגדת בתפיסתה לדרך הרעיונית של כל אנשי 'הפועל הצעיר', לרכות מייסדי דגניה; והרצון לדאות אך-ורק באנשי 'השומר' מתווי-הדרך של ההתיישבות השיתופית כולה.

ג. הזרם ההיסטוריוגרפי השלישי היה זה של ה'קיבוץ המאוחד'. הוא הופיע, למשל, בספר הראשון על תולדות התנועה הקבוצית, 'לתולדות הקבוצה והקיבוץ', מאת נחום בנארי.¹² שם אנו מוצאים — אמנם בערפול-מה — אותה שלשלת-יחסין שראינו אצל אנשי 'השומר', אך מוארכת עד לגולה ('הקבוצה של פועלי ציון מהעיר הומל') ומורחבת כדי לכלול קבוצת אנשים שהיה לה למעשה קשר עקיף בלבד עם הזרם הראשי בהתהוות הקבוצה — היא הקבוצה הרומנאית של טרומפלדור ושץ.¹³

המניע של אנשי 'הקיבוץ המאוחד' בהמעטת הדמות הרעיונית של מייסדי הקבוצה לא היתה שונה מזו של אנשי 'השומר'. אך במכלול הניתוח ההיסטורי של 'הקיבוץ המאוחד' — ובמיוחד של טבנקין — מיתוספת לה מגמה היסטוריוסופית המעמידה את הקיבוץ במרכז המעשה הקונסטרוקטיבי בארץ. כדברי טבנקין ב-1924, פועלי ארץ-ישראל הסתגלו לחיי שיתוף — באופן אינסטינקטיבי... הצליח, התאזרח והתישב מי שמסוגל לעבודה משותפת וחיים משותפים. מי שלא יכול לכך, נפלט מן המעמד ואף מן הארץ. ושוב ב-1928 אמר: 'החיים דחפו את הפועל לקבל חלק מהאחריות... כתוצאה של כל הדרכים, אשר הלך בהן הפועל בארץ... תמיד התגלה הצורך בקבוצה'.¹⁴ לפי תפיסה זו, גילמה תקופת הבראשית של הקיבוץ את תהליך המסה והמעש הזה. הקבוצה נוצרה, והוכיחה את עצמה, תוך כדי תהליך של סלקציה טבעית, וליתר דיוק — במהלכה של סלקציה היסטורית. היווצרות הקבוצה מופיעה אפוא ככורח היסטורי, שאינו תלוי ברעיונותיהם של חבריה, אלא במסיבות של התקופה, בכוחות חברתיים וכלכליים שמעבר לרצונו של הפרט.

הרי כי כן לשלושת הזרמים בהיסטוריוגרפיה של ראשית הקבוצה היו מניעים ברורים בני-תקופתם ופרי המערכת האידיאולוגית שלהם להתעלם מן הייחוד הרעיוני של מייסדי הקבוצה, ובוודאי להמעיט בהערכת משקלו. נדמה כי בזאת מוסבר הניגוד שבין השתלשלות העניינים במציאות ובין התמונה שנצטיירה בעיני דורות מאוחרים יותר, מכל זרמי התנועה הקיבוצית.

12 הרצאת הסתדרות החלוק, וארשה [ללא תאריך; אך אחרי 1934] — ראה עמ' 122.

13 שם, עמ' 5-6.

14 פרטיכל ועידת אחדות העבודה, 1924, קונטרס קעב. קובץ הקבוץ המאוחד, תל-אביב תרצ"ב, עמ' 27. על השקפתו

ההיסטוריוסופית של טבנקין בחקופה זו ראה: ניר (לעיל, הערה 7), עמ' 47-51.